
УДК 930.25 (477)

А.О. АЛЕКСЕЄНКО, начальник відділу
використання інформації документів Центрального
державного науково-технічного архіву України,
e-mail: alekseenkoaa1@gmail.com
М.А. БАЛИШЕВ, кандидат історичних наук,
директор Центрального державного
науково-технічного архіву України,
e-mail: m.balyshev@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ: 50 РОКІВ ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

У статті висвітлено діяльність Центрального державного науково-технічного архіву України. Окреслено процес вироблення основних засад комплектування фондів архіву. Охарактеризовано інформаційний потенціал архівної науково-технічної документації, зокрема звітів про науково-дослідні роботи провідних вітчизняних науково-дослідних інститутів. Показано їх непересічну значущість при формуванні джерельної бази історії української науки.

Ключові слова: *Центральний державний науково-технічний архів України, науково-технічна документація, історія науки і техніки, звіти про науково-дослідні роботи.*

Вступ. У 2019 році архівна та наукова спільнота відзначає 50-річчя від дня створення Центрального державного науково-технічного архіву України (далі — ЦДНТА України) — єдиної в Україні державної архівної інституції, що спеціалізується на збиранні, зберіганні, обліку та використанні науково-технічної документації (далі — НТД) як складової Національного архівного фонду. За час діяльності він акумулював у своїх фондах значний масив документів з історії розвитку науки і техніки, промисловості, містобудування та архітектури. Станом на 01 липня 2019 р. у ЦДНТА України налічується 602 477 одиниць зберігання, що сформовані у 1053 комплекси із 254 фон-

© АЛЕКСЕЄН-
КО А.О., БАЛИ-
ШЕВ М.А., 2019

дів провідних науково-дослідних і проєктних інститутів всеукраїнського значення (у тому числі 24 фонди особового походження видатних учених, інженерів, архітекторів) за 1891—2016 роки. Моніторинг посилань на документи архіву у студіях з наукознавства демонструє низький індекс їх цитування, що у багатьох випадках свідчить про недостатню обізнаність істориків та наукознавців із фондами ЦДНТА України. Тому не втрачає актуальності проблема дослідження його діяльності і зібрань та донесення отриманих результатів до тих, хто вивчає або планує вивчати історію науки. З цією метою було підготовлено узагальнюючу працю «Матеріали до історії Центрального державного науково-технічного архіву України. Хроніка. 1969—2009 роки» [6], яка існує на правах рукопису та потребує доповнення. Побіжний огляд фондів з науково-дослідною документацією та напрацювань ЦДНТА України, спрямованих на їх інтеграцію до світового інформаційного простору, було презентовано на засіданнях Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація», організованих Національною бібліотекою України імені В.І. Вернадського у 2015 та 2016 роках [3, 4]. Очевидною є потреба у поглиблених студіях цієї тематики.

Мета статті — окреслити процес вироблення основних засад комплектування фондів ЦДНТА України; охарактеризувати інформаційний потенціал архівної науково-технічної документації, зокрема звітів про науково-дослідні роботи провідних вітчизняних науково-дослідних інститутів.

Результати. Відлік історії ЦДНТА України ведеться від постанови Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо покращення архівної справи в республіці» від 25 грудня 1969 р. № 688. У її тексті одразу було визначено головну мету створення архіву, його спеціалізацію та місцезнаходження: «З метою централізації зберігання і широкого використання науково-технічної документації, що утворюється в результаті діяльності науково-дослідних інститутів, проєктних і конструкторських організацій республіки, за винятком тих, що діють у системі Академії наук УРСР, створити у м. Харкові Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР (далі — ЦДАНТД УРСР) та розмістити його у приміщенні по вул. Університетській № 4 та № 8 після звільнення їх Центральним державним архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР)» [5]. Немаловажним є закріплене на найвищому рівні виокремлення з-поміж джерел його комплектування академічних установ¹. Цього розмежування дотримуються і до сьогодні. Сам ЦДАНТД УРСР знаходився у системі Архівного управління при Раді Міністрів УРСР². Надвідомчий статус цієї

¹ Для документів академічних установ і організацій, особових фондів академіків, членів-кореспондентів у 1968 р. було створено Центральний науковий архів АН УРСР (тепер — Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України).

² Архівне управління при Раді Міністрів УРСР виникло в результаті архівної реформи 1960 р. шляхом реорганізації Управління державними архівами Міністерства внутрішніх справ УРСР. Ця подія стала прогресивним явищем у розвитку архівної системи України.

державної інституції сприяв залученню до фондоутворювачів архіву проєктних, науково-дослідних інститутів, конструкторських бюро, які підпорядковувалися різним міністерствам.

Головним завданням ЦДАНТД УРСР на етапі становлення було організувати збирання для постійного зберігання історично значущої науково-технічної документації, під якою малися на увазі «проєктно-планувальні матеріали, що їх розробляють проєктні організації в галузі капітального будівництва; креслення та інші технічні документи (конструкторські й технологічні), що їх розробляють конструкторські організації в галузі промислового виробництва; наукова документація, що її створюють науково-дослідні організації в галузі теоретичних, розвідувальних, дослідно-конструкторських та технологічних розробок» [8, с. 3].

Діяльність архіву від початку була поставлена на науковий ґрунт. Про це, зокрема, свідчать звіти про виконану роботу з теми 1.2.1 «Засади відбору на державне зберігання матеріалів науково-дослідних і проєктно-конструкторських установ та організацій» [9—11], яка проводилася під керівництвом Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи. Згідно з координаційним планом НДР у системі Головархіву СРСР працівниками ЦДАНТД УРСР протягом 1971—1973 рр. вивчалися склад НТД та практика експертизи її цінності за п'ятьма галузями промисловості: важке, енергетичне і транспортне, сільськогосподарське машинобудування, верстатобудівна та інструментальна, гірничорудна, вугільна промисловість [11, арк. 2]. Ці напрацювання включено до методичного посібника «Основы отбора на государственное хранение научно-технической документации»³ [7], який став справжнім дороговказом для архівістів. У ньому подано чітку організаційно-методичну схему процесу експертизи кожного виду НТД з урахуванням їх специфічних особливостей: науково-дослідної, конструкторської, технологічної та проєктної.

Зупинимося детальніше на критеріях відбору першого з них. Значущість науково-дослідних робіт (далі — НДР) рекомендовано визначати за: «роллю конкретної проблеми (теми) у розвитку студій з даної або суміжної проблематики (тобто масштабом застосування результатів вирішення проблеми (теми) в галузі та за її межами; актуальністю та перспективністю проблем (тем), включаючи ті дослідження, реалізація яких на момент розробки ідеї була неможлива; новизною рішення проблеми (теоретичної та прикладної); поєднанням новизни та оригінальності рішення з максимальним використанням наявних досягнень науки і техніки; економічною ефективністю впровадження результатів досліджень (у порівнянні з досягнутим рівнем з даної проблеми на момент її нового рішення, а також фактичною економічною ефективністю від впровадження нової науково-

³ Його схвалено Вченою радою Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи 25 червня 1974 р.

технічної ідеї); наявністю результатів на рівні винаходів та відкриттів (світового рівня науки або світового зразка); патентно-комерційною цінністю результатів НДР» [7, с. 32].

Керуючись означеними настановами, ЦДАНТД УРСР здійснював комплектування своїх фондів. Слід зауважити, що управлінська документація відокремлювалася від НТД і до цього архіву не потрапляла. Така «чиста спеціалізація» вважалася досить інноваційною для свого часу [1, с. 158]. Перші надходження були передані від ЦДАЖР УРСР⁴. Відтак у ЦДАНТД УРСР опинився науковий доробок інститутів Діпрококс (фонд Р-9, комплекс 3-1), Південдіпроцемент (ф. Р-11, к. 3-2), Південдіпрогаз (ф. Р-12, к. 3-3).

Найпоширенішим різновидом наукової документації, який відбирається на архівне зберігання, стали звіти про науково-дослідні роботи та звіти про дослідно-конструкторські роботи. Саме у звітах (проміжних, етапних, а головне — кінцевих) найповніше поєднуються організаційно-комунікативні властивості НТД як історичного першоджерела, відображаються реальні, зафіксовані результати розвитку науки, техніки, виробництва; конкретизується обсяг відомостей про стан дослідження (розробки), його завершеність на кожному з етапів.

Загалом за час діяльності ЦДНТА України сконцентрував у 86 комплексах більше 25 тисяч одиниць зберігання науково-дослідної документації за період 1926—2015 рр.⁵ Це плоди роботи майже 80 наукових колективів.

Найбільш цінними є документи 20-х — 30-х років ХХ ст., які відображують зародження та становлення вітчизняної металургії, коксохімічної галузі; удосконалення і розробки нових технологій виготовлення сплавів, вогнетривів, високочистих речовин, будівельних матеріалів, нового промислового устаткування; налагодження роботи і автоматизації управління підприємствами.

Дослідження українських учених періоду евакуації, а також після повернення на звільнені території демонструють напрями діяльності наукових установ у роки Другої світової війни та під час відбудови народного господарства. На сторінках звітів про НДР Харківського ПромбудНДІпроект (ф. Р-2, к. 3-4), УкрНДІмету (ф. Р-13, к. 3—5), УкрНДІ вогнетривів (ф. Р-15, к. 3-7), УХІНу (ф. Р-17, к. 3-9), Інституту чорної металургії (ф. Р-127, к. 3-41), Науково-дослідного гірничорудного інституту (ф. Р-135, к. 3-45) містяться

⁴Така ситуація склалася історично у зв'язку з тим, що у грудні 1969 р. ЦДАЖР УРСР перебазувався з Харкова до Києва, полишивши частину своїх фондів. Кілька років тривав їх перерозподіл між архівами залежно від профілю комплектування.

⁵У рамках виконання пріоритету № 1 Державної архівної служби на 2018 та 2019 роки щодо цифровізації усіх процесів архівної справи ЦДНТА України оцифрував 100 % описів документів постійного зберігання. Їх викладено у загальний доступ у спеціальному розділі на офіційному вебсайті архіву: <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/opisi/opisi-3>.

відомості про складні умови роботи науковців в евакуації, терміни та хід виконання держзамовлень, штати працівників на підприємствах тощо [2, с. 96].

Документи, датовані 50-ми — 80-ми роками ХХ ст., складають кількісно найбільшу частину документного масиву ЦДНТА України. Науково-дослідні роботи цього періоду відтворюють стан та тенденції розвитку основних галузей вітчизняної промисловості. Перелік їх виконавців включає такі провідні наукові установи як НВО «Монокристалреактив» (ф. Р-18, к. 3-10)⁶, Південдіпрошахт (ф. Р-56, к. 3-25 та 3-26), УкрНДІгаз (ф. Р-58, к. 3-12), Інститут титану (ф. Р-62, к. 3-14), КиївЗНДІЕП (ф. Р-105, к. 3-65), НДІ з безпеки робіт у гірничорудній промисловості (ф. Р-115, к. 3-39), Енергопроект (ф. Р-159, к. 3-75), Український науковий центр охорони вод (ф. Р-213, к. 3-71) та інші.

Період незалежності України наразі представлений доволі фрагментарно. Причинами цього є: по-перше, тривалий термін відомчого зберігання НТД — 25 років; по-друге, те, що не минула практична потреба у документах. Тому організації-розробники не поспішають їх передавати до державного архіву. Проте і серед документів цього хронологічного проміжку є матеріали, здатні зацікавити дослідників. Звертають на себе увагу звіти про НДР Науково-дослідного інституту статистики (ф. Р-244, к. 3-80).

Окрім науково-технічної документації ЦДНТА України зберігає його документи⁷. Вони сконцентровані у фондах особового походження видатних науковців і діячів науки і техніки: фонд Р-237 «М'ялиця Анатолій Костянтинівич (1940 р. н.) — інженер, доктор технічних наук, почесний професор Харківського авіаційного інституту, Міністр промислової політики України (2002—2004)»; Р-241 «Істомін Олександр Миколайович (1933—2005 рр.) — доктор геолого-мінералогічних наук, академік, член Президії Української нафтогазової академії, заслужений працівник промисловості України»; Р-157 «Осташенко-Кудрявцев Борис Павлович (1877—1956 рр.) — астрометрист-картограф, професор, доктор фізико-математичних наук, Заслужений діяч науки УРСР»; Р-183 «Тришевський Ігор Стефанович (1918—1999 рр.) — доктор технічних наук, професор, лауреат Державної премії СРСР, Заслужений діяч науки УРСР» та ін. Це важливе джерело ретроінформації для реконструкції біографій і діяльності фондоутворювачів та організацій, в яких вони працювали.

Не можна обійти увагою ініціативу ЦДНТА України щодо внесення до складу Національного архівного фонду усно-історичних документів з

⁶ У 1991 р. НВО «Монокристалреактив» було передано в систему АН України і на його базі створено Науково-технологічний комплекс «Інститут монокристалів». Відповідно, він вибув зі сфери комплектування ЦДНТА України та передає документацію до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

⁷ Поняття «єго-документ» (з лат. — я засвідчую) запозичене з європейської історіографії. Під ним маються на увазі документи з яскраво вираженим особистим характером (листування, щоденники, мемуари тощо).

історії науки і техніки. В архіві зберігається комплекс під назвою «Розвиток ракетно-космічної техніки в Україні» (ф. 251, к. 5-1), до якого увійшли аудіо-записи бесід зі співробітниками Конструкторського бюро «Електроприладобудування». Їх значущість, крім іншого, обумовлена засекреченістю опитованих досліджень.

Висновки. Усвідомлення окремішності НТД як джерела з історії науки і техніки призвело до створення у 1969 р. спеціалізованої архівної інституції для зберігання цього виду документації. Роботу ЦДАНТД УРСР було організовано на наукових засадах. Їх дотримання сприяло відбору на державне зберігання документів, у яких зафіксовано принципову новизну рішення науково-технічної проблеми у конкретній галузі науки, техніки, будівництва, виробництва, вплив науково-технічних ідей на розвиток інших галузей науки. ЦДНТА України за 50 років існування зібрав і зберіг для дослідників потужну документальну базу з історії розвитку української науки, унікальним джерелом для вивчення та відтворення якої є архівні звіти про науково-дослідні роботи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев А.О., Балишев М.А. Архивы — зберігачі історії науки і техніки: інституціоналізація в Україні архівного зберігання науково-технічної документації. *Архіви України*. 2017. Вип. 5—6(310—311). С. 151—161.
2. Алексеев А.О., Балишев М.А. Використання науково-технічної документації при дослідженні історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. *Архіви України*. 2010. Вип. 2(268). С. 89—99.
3. Алексеев А.О. Інтеграція науково-дослідної документації з фондів Центрального державного науково-технічного архіву України у світовий інформаційний простір: напрацювання та перспективи. *Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4—6 жовт. 2016 р.). Київ, 2016. С. 464—466.
4. Алексеев А.О. Фонди Центрального державного науково-технічного архіву України з науково-дослідною документацією: особливості формування та інформаційна наповненість. *Бібліотека. Наука. Комунікація*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6—8 жовт. 2015 р.): в 2 ч. Ч. 2. Київ, 2015. С. 59—61.
5. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. Київ, 1970. № 1. Ст. 6. С. 15—16.
6. Матеріали до історії Центрального державного науково-технічного архіву України. Хроніка. 1969—2009 рр.: наук.-інформ. вид. Авт.-упоряд.: О.В. Балишева, Є.В. Семенов; Харків: ЦДНТА України, 2010. 171 с.
7. Основы отбора на государственное хранение научно-технической документации. М.: ВНИИДАД, 1976. 120 с.
8. Положение о порядке отбора и сроках передачи всесоюзными и центральными отраслевыми органами научно-технической информации, научно-исследовательскими, проектными и конструкторскими организациями документации, имеющей историческое значение. М.: ВНИИДАД, 1966. 91 с.
9. ЦДНТА України. Ф. Р-48. Оп. 1. Од. зб. 40.
10. ЦДНТА України. Ф. Р-48. Оп. 1. Од. зб. 65.
11. ЦДНТА України. Ф. Р-48. Оп. 1. Од. зб. 86.

Одержано 08.07.2019

REFERENCES

1. Alekseenko A.O., Balyshev M.A. Arkhivy — zberihachi istorii nauky i tekhniky: insttutsionalizatsiia v Ukraini arkhivnoho zberihannia naukovo-tekhnichnoi dokumentatsii. *Arkhivy Ukrainy*. 2017. Vyp. 5—6(310—311). S. 151—161 [in Ukrainian].
2. Alekseenko A.O., Balyshev M.A. Vykorystannia naukovo-tekhnichnoi dokumentatsii pry doslidzhenni istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny 1941—1945 rr. *Arkhivy Ukrainy*. 2010. Vyp. 2(268). S. 89—99 [in Ukrainian].
3. Alekseenko A.O. Intehratsiia naukovo-doslidnoi dokumentatsii z fondiv Tsentralnoho derzhavnoho naukovo-tekhnichnoho arkhivu Ukrainy u svitovyi informatsiinyi prostir: napratsiuвання ta perspektyvy. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: formuvannia natsionalnoho informatsiinoho prostoru: materialy Mizhnar. nauk. konf. (Kyiv, 4—6 zhovt. 2016 r.)*. Kyiv, 2016. S. 464—466 [in Ukrainian].
4. Alekseenko A.O. Fondy Tsentralnoho derzhavnoho naukovo-tekhnichnoho arkhivu Ukrainy z naukovo-doslidnoi dokumentatsiiei: osoblyvosti formuvannia ta informatsiina napovenist. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: materialy Mizhnar. nauk. konf. (Kyiv, 6—8 zhovt. 2015 r.): v 2 ch. Ch. 2*. Kyiv, 2015. S. 59—61 [in Ukrainian].
5. Zbirnyk postanov i rozporiadzhen uriadu URSR. Kyiv, 1970. No. 1. St. 6. S. 15—16 [in Ukrainian].
6. Materialy do istorii Tsentralnoho derzhavnoho naukovo-tekhnichnoho arkhivu Ukrainy. *Khronika. 1969—2009 rr.: nauk.-inform. vyd. -uporiad.: O.V. Balysheva, Ye.V. Semenov; Kharkiv: TsDNTA Ukrainy, 2010. 171 s.* [in Ukrainian].
7. Osnovi otbora na hosudarstvennoe khraneniye nauchno-tekhnycheskoi dokumentatsyy. M.: VNYDDAD, 1976. 120 s. [in Russian].
8. Polozheniye o poryadke otbora i srokakh peredachi vsesoyuznymi i tsentralnymi otraslevymi organami nauchno-tekhnicheskoy informatsii. nauchno-issledovatel'skimi. proyektynymi i konstruktorskimi organizatsiyami dokumentatsii. imeyushchey istoricheskoye znacheniye. M.: VNIIDAD, 1966. 91 s. [in Russian].
9. TsDNTA Ukrainy. F. R-48. Op. 1. Od. zb. 40 [in Ukrainian].
10. TsDNTA Ukrainy. F. R-48. Op. 1. Od. zb. 65 [in Ukrainian].
11. TsDNTA Ukrainy. F. R-48. Op. 1. Od. zb. 86 [in Ukrainian].

Received 08.07.2019

А.А. Алексеевко, начальник отдела использования информации документов Центрального государственного научно-технического архива Украины,
e-mail: alekseenkoa1@gmail.com

М.А. Балишев, кандидат исторических наук,
директор Центрального государственного научно-технического архива Украины,
e-mail: m.balyshev@ukr.net

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО АРХИВА УКРАИНЫ: 50 ЛЕТ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОЧНИКОВОЙ БАЗЫ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ НАУКИ

В статье отражена деятельность Центрального государственного научно-технического архива Украины. Освещены процессы выработки основных принципов комплектования фондов архива. Охарактеризован информационный потенциал архивной научно-технической документации, в том числе отчетов о научно-исследовательских работах

ведущих отечественных научно-исследовательских институтов. Показано их необычайное значение при формировании источниковой базы истории украинской науки.

Ключевые слова: *Центральный государственный научно-технический архив Украины, научно-техническая документация, история науки и техники, отчеты о научно-исследовательских работах.*

A.A. Alekseenko, head of Documents Information

Using Department of Central State Scientific

and Technical Archive of Ukraine,

e-mail: alekseenkoaa1@gmail.com

M.A. Balyshev, PhD (History),

director of Central State Scientific and Technical Archive of Ukraine,

e-mail: m.balyshev@ukr.net

ACTIVITIES OF THE CENTRAL STATE SCIENTIFIC
AND TECHNICAL ARCHIVE OF UKRAINE:
50 YEARS OF CREATING THE SOURCE BASE
OF THE HISTORY OF THE UKRAINIAN SCIENCE

The article is devoted to the 50th anniversary of the creation of the Central State Scientific and Technical Archive (CDNTA) of Ukraine. The content of the resolution of the Council of Ministers of the USSR “On Measures to Improve Archival Affairs in the Republic” from December 25, 1969, No 688 is analyzed, which laid the beginning to its history. The process of elaborating the principles underlying the collection of archive records is described. The attention is paid to the innovative approach of the Central State Archive of Scientific and Technical Documents of the USSR in the context of the development of the world archival services. The documentary evidence is provided about the scientific effort of archivists to scrutinize the requirements for selecting scientific and technical documentation (STD) for centralized archive storage, by type of document: scientific research, design, technological and project. A list of criteria for assessing the value of research is provided. The information capacities of archival STD, with focus on reports on research works of the scientific institutes, are described. It is estimated that in time of its operation the CDNTA of Ukraine collected the work records of almost 80 scientific groups. A review of the most informative collections with reports on research, personal records of scientist, and a collection of oral histories of science and technology is made. It is demonstrated that the documents of the National Archival Holdings have extraordinary significance for forming the source base of the history of the Ukrainian science, as they provide an original historic source in which the fundamental novelty of the solution for a scientific and technical problem and the influence of scientific and technical ideas on its development is fixed.

Keywords: *Central State Scientific and Technical Archive of Ukraine, scientific and technical documentation, science and technology history, reports on research works.*